

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՄԱՃԱՐԱԿԱՅԻՆ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ XIXդ. և XXդ. ՍԿՁԲՆԵՐԻՆ (պատմական ակնարկ)

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին խոշոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ: Այն վերացրեց արևելահայության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող վտանգը, իսկ պատերազմներին հաջորդած ներգաղթերը ապահովեցին հայ բնակչության թվի պարբերական և համաչափ անընդհատ աճ: Տեղի ունեցավ ազգահավաքման ու ազգային համախմբման գործընթաց, որը մեծ նշանակություն ունեցավ նրա հետագա ճակատագրի համար: Եթե պարսկական տիրապետության վերջին տարում Արևելյան Հայաստանում բնակչության ընդհանուր թիվը 169155 մարդ էր, որից հայերը 33.8% էին, թուրք-մահմեդականները՝ 49.7%, իսկ քրդերը՝ 16%, ապա 1830թ. սկզբներին բնակչության ընդհանուր թիվը հասավ 241112 մարդու, որից հայերն արդեն 58.8%, թուրք-մահմեդականները՝ 34.5%, իսկ քրդերը՝ միայն 6.4%¹: Բնակչության թվական աճի և նրա կազմի խոշոր փոփոխություն նույն տարիներին գրանցվեց նաև մեր ուսումնասիրության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառը կազմող Փամբակի և Շորագյալի գավառակներում: Այսպես, Հյուսիսային Հայաստանի վերոհիշյալ երկու գավառներում XIX դարասկզբին ապրում էր ընդամենը 1718 ընտանիք (808-ը՝ Շորագյալում և 910-ը՝ Փամբակում), որից 1450-ը կամ 84.4%-ը հայեր էին, իսկ մնացած 268 ընտանիքը կամ 15.6%-ը՝ այլազգիներ:² Չանգվածային գաղթերից անմիջապես հետո դիտարկելի բնակչության ընդհանուր թիվը հասավ 5257 ընտանիքի (1350 ընտանիք Գյումրիում, 3907 ընտանիք գյուղական վայրերում), որից հայերն արդեն 95% էին, իսկ այլազգիները՝ 5%:³

Սակայն հայահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանի տարածքում չընթացավ հարթ, այլ պարբերաբար խոչընդոտվեց Պարսկաստանից և Թուրքիայից Անդրկովկաս ներթափանցած համաճարակային հիվանդություններով՝ մասնավորապես ժանտախտով ու խոլերայով: Սույն հոդվածի նպատակն է՝ գոյություն ունեցող գրականության, սկզբնաղբյուրների և հատկապես արխիվային նյութի հանգամանալի ուսումնասիրությամբ պարզել ու ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել XIX դարում և XX դարասկզբին համաճարակային հիվանդությունների Անդրկովկասում և մասնավորապես մեր ուսումնասիրության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառում հայտնվելու համախականությունը, ինչպես նաև դրանց ազդեցությունը գավառի ժողովրդագրական պատկերի ձևավորման վրա:

Ժանտախտի համաճարակը, որ դեռևս XVIII դարավերջին մոլեգնում էր Օսմանյան կայսրության Կարսի ու Էրզրումի փաշայություններում, կարճ ժամանակ անց տեղափոխվեց Անդրկովկաս: Թե ե՞րբ և որտե՞ղ երևան եկան առաջին հիվանդները, տվյալների բացակայության պատճառով պարզել հնարավոր չէր: Դրանցից առաջինները վերաբերում են միայն 1801թ. աշնան կեսերին, երբ համաճարակը արդեն ընդգրկել էր ամբողջ Թիֆլիսի գավառը:

Հաջորդ երկու-երեք տարիների ընթացքում հիվանդությունը տարածվեց Թելավի, Գորիի, Դուշետի ու Բորչալուի գավառներում և վերացավ միայն 1804թ.: Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ համաճարակին՝ միայն արական սեռից զոհ գնաց 1570 մարդ, այդ թվում Թիֆլիսի գավառում մահացավ 368 մարդ, Բորչալուի գավառում՝ 382, Թելավի գավառում՝ 164, Գորիի գավառում՝ 298, իսկ Դուշետում՝ 358:⁴

1811թ. մայիսին Թիֆլիսի, Գորիի, Անանուրի, Թելավի և Ելիզավետպոլի գավառներում բռնկվեց ժանտախտի նոր համաճարակ, որին առաջին վեց ամիսների

¹ Վ. Խ ը ջ ա բ է կ յ ա ն, Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Եր., 1979, էջ 15, 57:

² ԱԿԱԿ, մ. 4, Կոփ. ս. 1870, ս. 953; ԱԿԱԿ, մ. 6, ս. 1, Կոփ. ս. 1874, ս. 691-692:

³ ՀԱՍ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82, 83, 84, 85, 86, 87:

⁴ ԱԿԱԿ, մ. 2, Կոփ. ս. 1868, ս. 261:

ընթացքում զոհ զնաց շուրջ 4225 մարդ (երկու սեռերից):⁵ 1813թ. ամռանը հիվանդությունն անցավ Սղնախի գավառ, իսկ 1914թ. սկզբներին հայտնվեց Փամբակի գյուղերում:⁶ Թե ժանտախտն այստեղ ինչ վնասներ հասցրեց, նյութի բացակայության պատճառով ստույգ խոսել հնարավոր չէ: Մեր կարծիքով, համաճարակի զոհերի թիվը չպետք է մեծ լիներ հետևյալ պատճառով: Ռուսական կայսրությանը միավորվելու պահին (1801թ.) Փամբակի գավառակն ուներ 30 գյուղ՝ 1032 ընտանիք բնակչությամբ:⁷ Միավորմանը հաջորդած առաջին տասնամյակում նկատվեց բնակչության թվի կտրուկ նվազում. 1808թ. գավառակում կար 514, 1810թ.՝ 466, իսկ 1817թ.՝ 326 ընտանիք:⁸ Փամբակում բնակչության թվի նվազման այսպիսի բարձր տեմպերի պատճառը, ըստ Կովկասի կառավարչապետ մարկիզ Ֆ. Պաուլուչչիի, շուրջ մեկ տասնամյակ մղվող պատերազմներն էին, ավերը, թալանը, գերեվարումները, ինչպես նաև տեղական չինովնիկների կամայականությունները, շարաշահումները, բարձր հարկերը և դրանցից բխող աղքատությունը:⁹ Համաճարակային հիվանդությունների և դրանց հասցրած մարդկային վնասների մասին պաշտոնական փաստաթղթերում որևէ տեղեկություն չկա, և դա բացատրվում է հետևյալ կերպ. նոսր բնակեցված գավառակում ժանտախտը չէր կարող արագ տարածվել ու մեծ մասշտաբներ ընդունել, ուստի և նրա հասցրած վնասները պիտի չնչին լինեին:

1828թ. Արևելյան Հայաստանի տարածքում նորից ժանտախտի համաճարակ բռնկվեց, որը, ըստ Կովկասյան հատուկ կորպուսի գլխավոր հրամանատար Ի. Պասկևիչի, իրենց հետ բերել էին Բաղդադից Կարս տեղափոխված թուրքական զորքերը: Հիվանդության առաջին նշանները երևան եկան Կարսի գրավումից երեք օր անց՝ հունիսի 26-ին, երբ կարանտինում պահվելու համար գերեվարված թուրքերն ուղարկվել էին Գյումրի:¹⁰ Այստեղ ժանտախտը տարածված էր միայն գերիների շրջանում, ուստի և հիվանդների ու մահացածների մասին թվային տվյալներ չկան: Պաշտոնական տեղեկություններ չկան նաև հիվանդության Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի գյուղական բնակչության շրջանում տարածված լինելու մասին:

1830թ. ամռանը Անդրկովկասում բռնկվեց խոլերայի համաճարակ: Նույն տարվա աշնանը հիվանդությունը հայտնվեց Աստրախանում, 1831թ. ամռանը՝ Լեհաստանում, իսկ 1832թ. գարնանը հասավ Արևմտյան Եվրոպա: Անդրկովկասում, ինչպես արդեն նշեցինք, խոլերան հայտնվեց 1830թ. ամռանը՝ Բաքվի և Շիրվանի մահանգներում: Արդեն 1830թ. հուլիսի 6-13 ընկած ժամանակահատվածում Բաքվի մահանգում (առանց Բաքու քաղաքի) հիվանդների թիվը հասավ 118-ի, իսկ մահացածներինը՝ 28-ի: Շիրվանում հիվանդությունը չխնայեց նույնիսկ զինվորականներին՝ ցածր աստիճաններում՝ 55 հիվանդ, 16 մահացած: Հենց Բաքու քաղաքում, որի բնակչությունն այդ պահին մոտ 4000 մարդ էր, հուլիսի 4-10-ն ընկած ժամանակահատվածում մահացավ 84 մարդ: Չնայած գործադրած բոլոր ջանքերին՝ խոլերան անցավ Ելիսավետպոլի մահանգ, իսկ այստեղից էլ Հայկական մարզ: Երևան քաղաքում հիվանդության տարածման միայն առաջին երեք օրերի ընթացքում (օգոստոսի 15-18) հիվանդացավ 143 մարդ, որից 52-ը մահացավ: 1830թ. հուլիսի 27-ին խոլերան հասավ Թիֆլիս (այստեղ առաջին շաբաթվա ընթացքում մահացավ 238 մարդ), իսկ օգոստոսի երկրորդ կեսին անցավ Թեյալի, Սղնախի, Դուշետի և Գորիի գավառներ ու Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա: Հաջորդ մեկուկես ամիսների ընթացքում նշված շրջաններում հիվանդությունից մահացավ երկու սեռից 2772 մարդ, այդ թվում 1878 մարդը՝ օգոստոսի 15-ից մինչև սեպտեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվա-

⁵ АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, стр. 36.

⁶ АКАК, т. 6, ч. 1, стр. 274.

⁷ АКАК, т. 3, Тифлис, 1869, стр. 714.

⁸ Ա. Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն, Ժողովրդագրական գործընթացները Փամբակի գավառակում XIXդ. առաջին կեսում, Հայոց պատմության հարցեր, Գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 9, Եր., 2008, էջ 124-125:

⁹ АКАК, т. 6, ч. 1, стр. 691.

¹⁰ А. Е р и ц о в, Чума в Закавказьи, (Исторический очерк), Тифлис, 1879, стр. 12-13.

ծում, իսկ 894 մարդ՝ հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում: 1830թ. դեկտեմբերին հիվանդությունն անսպասելիորեն անհայտացավ:¹¹

1838թ. Անդրկովկասը թվով չորրորդ անգամ հայտնվեց ժանտախտի ճիրաններում: Թիֆլիսից այն շուտով անցավ Ախալցխա, իսկ հետո հայտնվեց Ալեքսանդրապոլի գավառում, որտեղ հիվանդության առաջին նշանները հայտնվեցին 1840թ. աշնան կեսերին: Ի դեպ, հիվանդության հետևանքով գրանցված զոհերի մասին պաշտոնական տվյալները գերազանցապես վերաբերում են միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքին: Այսպես, 1840թ. հոկտեմբերի 17-ին օտարադավանների գործերով մախարար Բլուդովին ներկայացրած իր զեկուցագրում գեներալ Ե. Գոլովինը Ալեքսանդրապոլում համաճարակի հասցրած վնասների մասին գրում էր. «Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ Ալեքսանդրապոլում ժանտախտի ի հայտ գալուց մինչև հոկտեմբերի 7-ը հիվանդացել է 126 մարդ, որից 88-ը մահացել է, իսկ մնացած 38-ը գտնվում է կասկածելի վիճակում»:¹² Ժանտախտի համաճարակը քաղաքում շարունակվեց նաև հաջորդ մեկ-երկու ամիսների ընթացքում և, մեր կարծիքով, նահանջեց միայն ցուրտ ձմռան գալստյան հետ: Այդ են վկայում 1840թ. դեկտեմբեր-1841թ. հունվար ամիսների ընթացքում գեներալ Ե. Գոլովինի կոմս Ստրոգանովին ներկայացրած զեկուցագրերը: 1840 թ. դեկտեմբերի 22-ի N 552 զեկուցագրով Գոլովինը տեղեկացնում էր, թե «նոյեմբերի 25-ից մինչև դեկտեմբերի 19-ը Ալեքսանդրապոլում ժանտախտով ախտահարվել է միայն երեք մարդ, որի հետևանքով հիվանդների թիվը քաղաքում նվազել է մինչև 37-ի (զեկուցագրին հաջորդած օրերի ընթացքում սրանցից 2-ը կասկածելի վիճակում էին, 6-ը մահացել էր, 29-ը՝ առողջացել)»,¹³ ապա 1841թ. հունվարի 8-ով թվագրված իր N 4 զեկուցագրում Գոլովինը նույն Ստրոգանովին հայտնում էր քաղաքում հիվանդության իսպառ վերացման մասին:¹⁴ Մեր կարծիքով, համաճարակն Ալեքսանդրապոլում գերազանցապես տարածված է եղել ռուսական զինվորականության շրջանում, և ժանտախտից մահացածների մասին վերոհիշյալ թվային տվյալները մեծմասամբ վերաբերում են հենց Ալեքսանդրապոլում կանգնած ռուսական զորքերին, այլ ոչ թե քաղաքային բնակչությանը: Դա է վկայում նաև գեներալ Գոլովինի 1840թ. դեկտեմբերի 22-ի արդեն հիշված զեկուցագիրը՝ ներկայացված կոմս Ստրոգանովին, որում մասնավորապես նշվում էր. «Ժանտախտն Ալեքսանդրապոլում մանավանդ տարածված է ռուսական զորքերում՝ ցածրաստիճան սպայական անձնակազմի և զինվորականության շրջանում»:¹⁵ Ինչ վերաբերում է քաղաքային բնակչությանը, ապա, մեր կարծիքով, համաճարակի զոհերի թիվն այս շրջանում չպետք է մեծ լիներ հետևյալ պատճառով: Նախևառաջ, եթե այդպիսիք քաղաքում մեծ թիվ կազմեին, ապա անպայման հիշված կլինեին 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերում: Եվ վերջապես, եթե համաճարակի զոհերն իրոք մեծաթիվ էին, ապա անհնար է, որ քաղաքի ժողովրդագրական դրությամբ մեջ որևէ, թեկուզև աննշան հետընթաց չնկատվեր: Մինչդեռ մեր ձեռքի տակ եղած արխիվային փաստաթղթերով դա չի փաստվում: Ընդհակառակը, XIXդ. ամբողջ 40-ական թվականների ընթացքում նկատվում է քաղաքային բնակչության համաչափ անընդհատ աճ: Այսպես, եթե զանգվածային ներգաղթից հետո Շորագյալի գավառի Գյումրի գյուղում բնակչության թիվը հասել էր 1350 ընտանիքի, ապա արդեն 1842թ. Ալեքսանդրապոլն ուներ 1807 ընտանիք, և այդ թվում հայեր էին 1728 ընտանիքը, որ կազմում էր քաղաքի ընդհանուր բնակչության 95,6%-ը: Հույներ էին 31 ընտանիքը կամ 1,7%-ը, մահմեդականներ՝ 48 ընտանիքը կամ 2.7%-ը:¹⁶

Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության շրջանում ժանտախտի համաճարակի բռնկվելու ժամանակին ու հասցրած վնասներին, ապա ինչպես արդեն նշեցինք, նյութի բացակայության պատճառով այդ մասին ստույգ խոսել հնարավոր չէ: Հայտնի է միայն, որ համաճարակը գավառի գյուղական

¹¹ А. Е р и ц о в, История холерных эпидемии в Закавказьи, Тифлис, 1872, стр. 24-25.

¹² АКАК, т. 7, Тифлис, 1873, стр. 85.

¹³ Նույն տեղում, էջ 87:

¹⁴ АКАК, т. 7, стр. 88.

¹⁵ Նույն տեղում էջ 87.

¹⁶ ՀԱԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 97:

վայրերում գոյատևեց շատ ավելի երկար ու համաճայն օտարադավանների գործերով նախարար Բլուրովին զեներալ Գոլովինի 1841թ. նոյեմբերի 16-ի ներկայացրած N 942 զեկուցագրի՝ «...այս անգամ ևս Աստծո օգնությամբ կասեցվեց միայն սույն տարվա նոյեմբերի սկզբներին»:¹⁷ Իսկ գյուղերում համաճարակի զոհերի և հիվանդների թվի անորոշության մեջ մեղքի իրենց բաժինն ունեին նաև հիվանդների հարազատները, որոնք ամեն զնով իշխանություններից թաքցնում էին իրենց հիվանդ ազգականներին: Նույն զեկուցագրում զեներալ Ե. Գոլովինը գրում էր, թե վարակի տարածման շրջանում ապրում է ավելի քան 23000 մարդ, և չափազանց դժվար է այս թվից հիվանդներին պարզելը. «Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի գավառի Համանյու գյուղում բնակիչները չէին թողնում ստուգել իրենց տները: Ի վերջո մենք զենքի ուժով հասանք մեր ուզածին՝ պարզվեց, որ գյուղում բնակվող 935 բնակչից 205-ը հիվանդ է ժանտախտով»:¹⁸

1841-1842թթ. հիվանդությունն անցավ Երևանի ու Շիրվանի գավառներ, իսկ հետո իսպառ վերացավ:

1847թ. ապրիլին երկրորդ անգամ Թիֆլիս քաղաքում և համանուն գավառում բռնկվեց խոլերայի համաճարակ: Այնուհետև հիվանդությունը անցավ Ախալցխայի գավառ, իսկ հունիսի 9-ին հայտնվեց Ալեքսանդրապոլում՝ զինվորականների շրջանում: Հունիսի 12-ից հիվանդությունը տարածվեց նաև քաղաքային բնակչության մեջ: Համաճարակի տարածման առաջին ամսում, այսինքն՝ հունիսի 12-ից մինչև հուլիսի 12-ն ընկած ժամանակահատվածում, Ալեքսանդրապոլում խոլերայով հիվանդանում էր օրական մոտ 25 մարդ (ընդամենը՝ 750 մարդ): Եվս 62 մարդ Ալեքսանդրապոլում խոլերայով հիվանդացավ հուլիսի 12-ից օգոստոսի 20-ը ընկած ժամանակահատվածում (համաճարակի տարածման ամբողջ ընթացքում քաղաքում շատ շոգ եղանակ էր, և առաջին անգամ անձրև եկավ միայն հուլիսի 23-ին): Հուլիսի 25-ից հիվանդությունը սկսեց հետզհետե անկում ապրել, իսկ սեպտեմբերի 1-ի դրությամբ լրիվ վերացավ: Արդյունքում հունիսի 12-ից մինչև օգոստոսի 20-ը Ալեքսանդրապոլ քաղաքում խոլերայով հիվանդացածների ընդհանուր թիվը կազմեց 812 մարդ: Օգոստոսի 6-ի դրությամբ (այսինքն՝ առաջին ամսվա ընթացքում) հիվանդացածների ընդհանուր թվից 237-ը մահացել էր, իսկ 433-ը՝ առողջացել: Մնացած 142 հիվանդներից օգոստոսի 6-ից 20-ը ընկած ժամանակահատվածում 85-ը առողջացել էր, իսկ 57-ը՝ մահացել:

Ինչ վերաբերում է զինվորականությանը, ապա համաճարակի զոհերի թիվն այս շրջանում մեծ չէր, չնայած որ հենց նրանք էին հիվանդությունը քաղաք բերել: Հուլիսի 9-ից մինչև օգոստոսի 16-ը հիվանդացել էր 137 զինվորական, որից 19-ը մահացել էր, 100-ը՝ առողջացել, իսկ 18-ը գտնվում էր կասկածելի վիճակում:¹⁹

1847թ. խոլերայի համաճարակի ժամանակ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակավայրերում հիվանդության որևէ դեպք մեր կողմից չի արձանագրվել:

Շուրջ կեսդարյա դադարից հետո՝ 1891թ. վերջին, Ալեքսանդրապոլի գավառում նորից բռնկվեց ժանտախտի համաճարակ, որը, ըստ պաշտոնական վարկածի, իրենց հետ Թուրքիայից բերեցին հայ գաղթականները: Հիվանդության առաջին դեպքը գրանցվեց դեկտեմբերի 1-ին գավառի Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում՝ 21 հիվանդ.²⁰ Հաջորդ երկու ամիսների ընթացքում ժանտախտով հիվանդանալու դեպքեր գրանցվեցին Ղազանչիում՝ 10 հիվանդ, 2 մահացած²¹ և Գալլավարում՝ 14 հիվանդ,²² իսկ հունիս ամսին նաև Ալեքսանդրապոլում՝ 6 հիվանդ.²³ Ժանտախտի մասին վերջին տեղեկությունները թվագրվում են 1894թ.: Հունվարի 14-ին Ալեքսանդրապոլի գավառապետին ներկայացրած N 39 զեկուցագրով երրորդ ոստիկանական տեղամասի պրիստավը տեղեկացնում էր, որ իրեն վստահված Ալիխանի ու Եսաուլի գյուղական

¹⁷ АКАК, т. 7, стр. 66.

¹⁸ Նույնը:

¹⁹ Кавказ, Тифлис, 1847, N 35, стр. 2; А. Ерицов, История холерных эпидемии в Закавказьи, стр. 83-86.

²⁰ ՀԱԱ ֆոնդ 102, ցուցակ 1, գործ 660, ք. 2:

²¹ Նույն տեղում, ք. 1:

²² Նույն տեղում, ք. 3:

²³ Նույն տեղում, ք. 4:

հասարակություններում անցած տարեվերջից հայտնված ժանտախտ հիվանդությամբ ախտահարվել են 86 մարդ, որից 14-ը մահացել է, իսկ 72-ը՝ առողջացել:²⁴

1894թ. գարնանը հիվանդությունն անցավ Թիֆլիսի, ապա Բաքվի նահանգներ, իսկ 1896թ. նորից վերադարձավ Երևանի նահանգ, որտեղ որոշ ընդմիջումներով շարունակվեց մինչև 1907թ.: Հիվանդության առաջին նշանները երևան եկան Շարուր-Ղարալագյազի գավառում 1896թ. աշնանը: Համաճարակի տարածման առաջին հինգ տարիների ընթացքում Երևանի նահանգի 66 բնակավայրերում ժանտախտով ախտահարվածների թիվը հասավ երկու սեռից 125 մարդու: Հաջորդ վեց տարիների ընթացքում՝ 1901-1907թթ., ժանտախտը տարածվեց նահանգի ևս 46 բնակավայրերում, իսկ հիվանդների թիվը ավելացավ 68 մարդու:²⁵

հիվանդության տարածման վայրը	1896-1900թթ. ընթացքում		1901-1907թթ. ընթացքում		ընդամենը	
	արական	իգական	արական	իգական	արական	իգական
Էջմիածնի գավառ	3	1	8	---	11	1
Նախիջևանի գավառ	10	3	---	3	10	6
Նոր Բայազետի գավառ	29	11	18	5	47	16
Շարուր-Ղարալագյազի գավառ	48	16	16	10	64	26
Սուրմալուի գավառ	2	---	2	1	4	1
Ալեքսանդրապոլի գավառ	2	---	4	---	6	---
Երևանի գավառ	---	---	1	---	1	---
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	94	31	49	19	143	50

Ուսումնասիրության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառում 1896-1907թթ. ընթացքում ժանտախտով հիվանդացավ 6 մարդ, որից 4-ը՝ մահացավ: Սրանցից 1-ը՝ Նազար Ղազարովը, թուրքահայատակ էր և 1897թ. հոկտեմբերին մահացավ քաղաքի հիվանդանոցում: Մյուս 5-ը Ալեքսանդրապոլի գավառի Նիկիտինո և Մեծ Արղիսվալի գյուղերից էին: Առաջինում Արինիների ընտանիքից հիվանդացավ 3 մարդ. Վասիլի Արինինը 1907թ. դրությամբ առողջացավ, իսկ նրա հորեղբայրները մահացան: Մեծ Արղիսվալի գյուղում ժանտախտով հիվանդացավ 2 մարդ՝ 1896թ. Թաթոս Աղաբաբովը և 1906թ. Գևորգ Մելքոնյանը. առաջինը մահացավ աշնանը, իսկ երկրորդն ըստ գավառի բժիշկ Գուրբինսկու 1907թ. հունվարի դրությամբ առողջացել էր:²⁶

Ժանտախտի համաճարակի հետ միաժամանակ 1903թ. սկզբներին Ալեքսանդրապոլի գավառում բռնկվեց ծաղիկ հիվանդություն, իսկ ավելի ուշ՝ նաև խոլերա:

Հիվանդության առաջին նշանները երևան եկան 1903թ. հունվարի սկզբներին Մեծ Արղիսվալի և Ղոնդաղսազ գյուղերում: Հունվարի 18-ի դրությամբ այս գյուղերում գրանցված 11 հիվանդներից 5-ը մահացել էր:²⁷ Հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում ծաղիկից մահանալու ևս 6 դեպք գրանցվեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքում:²⁸ Ծաղիկով հիվանդանալու վերջին դեպքը գրանցվեց նոյեմբերի 18-ին Սարալում՝ 41 հիվանդ:²⁹

Ընդամենը մեկ տարի անց Երևանի նահանգում բռնկվեց խոլերայի համաճարակ, որը, ըստ Բայազետում ռուսական փոխհյուպատոսի, այստեղ հայտնվեց Օսմանյան կայսրության Ալաշկերտի կազայից: Հիվանդության առաջին նշանները երևան եկան հոկտեմբերի 7-ին Էջմիածնի գավառում, երբ բժիշկ Խունդաձեի հավաստմամբ Մարկարա գյուղում գրանցվեց մահվան 2 դեպք խոլերային շատ նման հիվանդությունից: Մահացածներից մեկը Մարկարա գյուղի բնակիչ էր՝ մասնագիտությամբ ատաղձագործ, և երբևէ գյուղից չէր բացակայել, իսկ մյուսը Էջմիածնի գա-

²⁴ ՀԱՍ ֆոնդ 102, ցուցակ 1, գործ 692, ք. 4:
²⁵ Д.ж. М е л ю ж е н к о, Прокказа в Эриванской губернии, Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Эривань, 1908, стр. 9-11.
²⁶ Նույն տեղում, էջ 88-89:
²⁷ ՀԱՍ ֆ. 102, ց. 2, գ. 866, ք.11
²⁸ Նույն տեղում, ք.54
²⁹ Նույն տեղում, ք.178

վառի Գ-յոզլու գյուղից էր և հոկտեմբերի 4-ին Մարկարա էր եկել Սուրմալուի գավառի Ալիորան գյուղից: Մահացել էր հոկտեմբերի 6-ին (ինչպես և առաջին հիվանդը) Մարկարայից Մոլլա Բայազետ ճանապարհին:

Արդեն հոկտեմբերի 11-ին հիվանդության դեպքեր գրանցվեցին մահ Նախիջևանի գավառում: Ըստ պաշտոնական տեղեկատվության՝ հիվանդությունը տարածված էր երկաթուղու շինարարների՝ հիմնականում թուրքահայատակ հույների ու հայերի շրջանում: Չնայած նահանգային իշխանությունների կողմից գործադրված բոլոր պաշտպանական միջոցառումներին՝ հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում հիվանդությունը դուրս եկավ Նախիջևանի գավառի տարածքից ու ընդունելով ահռելի մասշտաբներ՝ ընդգրկեց Երևանի նահանգի 196 բնակավայր: Պաշտոնական տեղեկատվության համաձայն՝ 1904թ. հոկտեմբերի 25-ից 1905թ. հունվարի 3-ն ընկած ժամանակահատվածում Երևանի նահանգի տարածքում խոլերայով հիվանդացավ 4616 մարդ, ևս 3679-ը մահացավ:³⁰

գավառը	բնակավայր	հիվանդ. թիվը	մահաց. թիվը	գավառը	բնակավայր	հիվանդ. թիվը	մահաց. թիվը
Երևան քաղաք	1	488	375	Նոր Բայազետի գավառ	7	30	22
Երևանի գավառ	65	2099	1735	Սուրմալուի գավառ	2	15	13
Էջմիածնի գավառ	11	202	151	Ալեքսանդրապոլ քաղաք	1	4	2
Շարուր-Ղարաբաղյան գավառ	54	938	750	Ալեքսանդրապոլի գավառ	2	3	3
Նախիջևանի գավառ	53	837	628	ԸՆԴԱՄԵՆԸ	196	4616	3679

Նույն տեղեկատվության համաձայն՝ համաճարակը մարդկային և նյութական ամենամեծ վնասը հասցրեց Երևանի գավառին՝ 2099 հիվանդ ու 1735 մահացած, իսկ ամենաքիչը տուժեց Ալեքսանդրապոլի գավառը: Այստեղ հիվանդության առաջին դեպքը գրանցվեց 1904թ. նոյեմբերի 15-ին Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային կայարանում: Հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում գրանցվեց խոլերայով հիվանդանալու ևս վեց դեպք՝ 3 մարդ Ալեքսանդրապոլում, 1 մարդ Մեծ Ղարաքիլիսայում և 2 մարդ Վոսկրեսենովկայում: Ախտահարվածներից 5-ը 1904թ. դեկտեմբերի 20-ի դրությամբ մահացավ, իսկ 2-ը առողջացավ:

Համաճարակի զարգացման ընթացքը Ալեքսանդրապոլի գավառում

Ժամանակագրություն	հիվանդ էր	կրկին հիվանդացել է	մահացել է	առողջացել է	հիվանդ է
նոյեմբերի 8-15	-----	1	-----	-----	1
նոյեմբերի 15-22	1	2	1	-----	2
նոյեմբերի 22-դեկտեմբերի 1	2	1	2	1	-----
դեկտեմբերի 1-8	-----	2	2	-----	-----
դեկտեմբերի 5-15	-----	1	-----	1	-----

Ավելին, համաճարակին հաջորդած քննությամբ պարզվեց, որ գավառում խոլերայով հիվանդացածներից 5-ը ճանապարհորդներ էին, այդ թվում 4-ի մոտ խոլերայի ախտանիշներ հայտնաբերվել էին Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային կայարանում, իսկ 1-ի մոտ Մեծ Ղարաքիլիսայում (հետագայում սրանցից 2-ը մահացել էին, 2-ը՝ առողջացել):³¹

1905թ. գարնանը հիվանդությունն անցավ Թիֆլիսի նահանգ, այնուհետև մոլեզմեց Անդրկովկասի հյուսիսային շրջաններում, իսկ երեք տարի անց նորից

³⁰ Подробное описание эпидемии холеры в Эриванской губернии за 1904 год, Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год, Эривань, 1905, стр. 93-125.

³¹ Подробное описание эпидемии холеры в Эриванской губернии за 1904 год, Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год, Эривань, 1905, стр. 101-108.

հայտնվեց Երևանի նահանգում: Հիվանդության առաջին նշանները երևան եկան 1908թ. հոկտեմբերի 15-ին: Թե այս անգամ համաճարակը նահանգի տարածքում ի՞նչ մասշտաբներ ընդունեց ու ե՞րբ վերացավ, արխիվային փաստաթղթերի բացակայության պատճառով ստույգ նշելն անհնար է: Հայտնի է միայն, որ տարածման առաջին շաբաթվա ընթացքում, այսինքն՝ հոկտեմբերի 15-22-ը ընկած ժամանակահատվածում Երևան քաղաքում, համանուն գավառի Թագաքենդ և Ալեքսանդրապոլի գավառի Մեծ Քեթի գյուղերում խոլերայով հիվանդացավ 18 մարդ, որից 11-ը մահացավ, 2-ը առողջացավ, իսկ 5-ը գտնվում էր կասկածելի վիճակում: Հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում նահանգի տարածքում հայտնաբերվեց խոլերայի ևս 2 նոր օջախ՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի Յաղուրի գյուղում և Էջմիածնի գավառում:

Համաճարակի զարգացման ընթացքը Երևանի նահանգում 1908թ. հոկտեմբերի 15-նոյեմբերի 11

բնակավայրը	հիվանդացել է	մահացել է	առողջացել է	հիվանդ է
Երևան քաղաք	100	40	12	48
Երևանի գավառ	5	3	-----	2
Էջմիածնի գավառ	5	4	-----	1
Ալեքսանդրապոլի գավառ (Մեծ Քեթի)	1	1	-----	-----
Ալեքսանդրապոլի գավառ (Յաղուրի)	1	1	-----	-----
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	112	49	12	51

Այսքանով, միառժամանակ Արևելյան Հայաստանում և մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի գավառում համաճարակային հիվանդությունների բռնկումները դադարեցին:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ նշենք հետևյալը. Շուրջ մեկդարյա ռուսական տիրապետության ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառը պարբերաբար ենթարկվել է համաճարակային հիվանդությունների հարձակումներին, որոնց պատմությունը պայմանակաճորեն բաժանել ենք երկու փուլերի՝ 1801-1847թթ. և 1891-1908թթ.: Առաջին փուլում, այսինքն՝ XIXդ. առաջին կեսին, մեր կողմից արձանագրվել է ժանտախտի և խոլերայի համաճարակների բռնկման վեց դեպք: Թե մարդկային ինչ վնասներ են սրանք հասցրել Ալեքսանդրապոլի գավառը կազմող Փամբակի և Շորագյալի գավառակներում, աղբյուրների միակողմանիության, իսկ ավելի հաճախ բացակայության պատճառով պարզել հնարավոր չեղավ: Չեռքի տակ եղած վիճակագրական տեղեկությունները հիմնականում վերաբերում են Ալեքսանդրապոլ քաղաքին ու թվագրվում XIXդ. 40-ական թվականներով: Ինչ վերաբերում է գյուղական բնակավայրերին, ապա այստեղ համաճարակների զոհերի և հիվանդների թվի անորոշության մեջ մեղքի իրենց բաժինն ունենին նաև հիվանդների հարազատները, որոնք ամեն գնով իշխանություններից թաքցնում էին իրենց հիվանդ ազգականներին:

Մեր կարծիքով, մարդկային կորուստներն այս փուլում չպետք է մեծ լինեին հետևյալ պատճառով: Ռուսական կայսրությանը միավորվելու պահին Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում ապրում էր 1718 ընտանիք, և սա, ըստ էության, բնակչության ամենաբարձր ցուցանիշն է, որ գրանցվել է մինչև XIXդ. 20-ական թվականների վերջը: Հաջորդ երկու տասնամյակների ընթացքում դիստանցիայում գրանցվեց էթնոժողովրդագրական պատկերի զգալի փոփոխություն: Շուրջ մեկ տասնամյակ տևած պատերազմների, գավառների սահմանամերձ դիրքի և դրանցով պայմանավորված մշտական թալանի, ավերի, գերեվարության ու արտագաղթի հետևանքով վերոհիշյալ շրջաններում բնակչության թիվը կտրուկ նվազելով 1817թ. հասավ 500 ընտանիքի (174 ընտանիք Շորագյալում, 326 ընտանիք Փամբակում),³² իսկ նման նոսր բնակեցված շրջաններում հիվանդությունները զոհե մինչև XIXդ. 20-ական թվականների վերջերը չէին կարող արագ տարածվել ու մեծ վնասներ հասցնել:

XIXդ. 30-ական թվականների սկզբից դրությունը փոխվեց, և ռուսների համար հաջողությամբ ավարտված պատերազմների, երկրամասում տիրող խաղաղության

³² ԱԿԱԿ, մ. 5, ցմբ. 115.

ու արևմտահայերի զանգվածային ներգաղթի արդյունքում սույն շրջաններում գրանցվեց ազգաբնակչության թվի վերելք: Մեր կարծիքով, սակայն, բնակչության թվի աճը որևէ կերպ չնպաստեց համաճարակային հիվանդություններից մահացության թվի աճին, որովհետև, եթե այդպիսիք գավառում մեծ թիվ կազմեին, ապա անպայման հիշված կլինեին 1842թ.-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերում: Վերջապես, եթե համաճարակի զոհերն իրոք լինեին մեծաթիվ, ապա անհնար է, որ գավառի ժողովրդագրական դրության մեջ որևէ հետընթաց չնկատվեր: Մինչդեռ մեր ձեռքի տակ եղած արխիվային փաստաթղթերով դա չի փաստվում: Ընդհակառակը, XIXդ. ամբողջ 40-ական թթ. ընթացքում նկատվում է գավառի թե՛ բնակչության, թե՛ բնակավայրերի համաչափ անընդհատ աճ: Այսպես, եթե զանգվածային ներգաղթներից հետո գավառի Փամբակի և Շորագյալի գավառակներում կար 114 բնակավայր՝ 5257 բնտանիքով, ապա արդեն 1842թ. Ալեքսանդրապոլի գավառն ուներ 1 քաղաք, 124 գյուղ՝ 6353 բնտանիք բնակչությամբ:³³

Համաճարակային հիվանդությունների տարածման երկրորդ փուլում, այսինքն՝ XIXդ. վերջերին և XX դարակեսին, մեր կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառում արձանագրվել է ժանտախտի 3, խոլերայի 2 և ծաղիկ հիվանդության բռնկման 1 դեպք: Ի տարբերություն նախորդ շրջանի՝ այս անգամ բոլոր վեց դեպքերը պաշտոնական փաստաթղթերում և մամուլում բավականին լավ են լուսարանվել, ինչը ևս մեկ անգամ հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ համաճարակների զոհերի թիվը Հյուսիսային Հայաստանի այս հատվածում երբևէ մեծ չի եղել: 1891-1908թթ. ընկած ժամանակահատվածում Ալեքսանդրապոլում և համանուն գավառում ծաղիկ, խոլերա և ժանտախտ հիվանդություններով ախտահարվել է 198 մարդ, որից մահացել է միայն 44-ը:

հիվանդությունը	ժամանակահատվածը	հիվանդացել է	մահացել է
Ժանտախտ	1891-1907թթ.	137	26
խոլերա	1904-1908թթ.	9	7
ծաղիկ	1903թ.	52	11
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	1891-1908թթ.	198	44

Համեմատության համար նշենք, որ 1904թ. հոկտեմբերից 1905թ. հունվար ընկած ժամանակահատվածում միայն Երևանի գավառում խոլերայով ախտահարվեց 2099 մարդ, որից 1735-ը մահացավ հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում:

ЭПИДЕМИЧЕСКИЕ БОЛЕЗНИ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В XIXВ. И В НАЧАЛЕ XXВ. (исторический очерк)

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

В период между 1805-1908гг. Александропольский уезд 12 раз подвергался эпидемическим заболеваниям: 6 раз в I половине XIXв., 6 раз в течение 1891-1908гг. Сколько вреда они нанесли населению в I половине XIXв. в Памбакском и Шорагялском районах, составлявших уезд, невозможно установить из-за отсутствия источника информации. Но все же, учитывая демографическое состояние на данной территории в этот период времени, мы предполагаем, что человеческие потери не были столь велики.

На втором этапе распространения эпидемических заболеваний в уезде было 6 случаев вспышки чумы, холеры и оспы (натуральной). По сравнению с предыдущим этапом, все эти случаи были хорошо освещены в официальных документах и прессе, что еще раз доказывает, что количество жертв эпидемии в Северной Армении в этот период не было большим. В 1891-1908гг. в г. Александрополе и в одноименном уезде заболело 198 человек, из которых скончались только 44.

³³ ՀՄՍ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82, 83, 84, 85, 86, 87: